

ІНТРОДУКТИВНИЙ БЛОК У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ БАРОКОВОЇ ПРОПОВІДІ

У статті розглянуто мовні особливості оформлення вступної частини барокової проповіді, яка була обов'язковим структурним елементом її тексту; визначено, які композиційні ланки утворюють інтродуктивний блок; встановлено, що мовне оформлення кожної композиційної ланки не було суворо регламентованим і демонструє варіантність засобів вираження, що полягає в доборі синонімічних лексем, синонімічних синтаксичних конструкцій, у використанні елементів живої мови і книжної традиції.

Ключові слова: барокова проповідь, структура тексту, українська літературна мова XVII ст.

У XVII ст. в українському письменстві з'являється новий тип ораторсько-проповідницького жанру — барокова проповідь. Її появу на українських теренах пов'язують із розквітом культури бароко та реформуванням системи шкільної освіти, яка передбачала спеціальне вивчення теорії і практики ораторського мистецтва.

В українському мовознавстві барокова проповідь була предметом вивчення небагатьох науковців. І. Чепіга дала загальну характеристику бароковій проповіді і вказала на її відмінності від традиційної¹. О. Купчинський сформулював мову однієї з барокових проповідей — казання М. Смотрицького². Окремі синтаксичні особливості барокової проповіді аналізує Т. Таран (Майданович)³. Проте в названих дослідженнях розглянуто не всі лінгвістичні аспекти, що відображають специфіку проповідницького твору. На окрему увагу заслуговують структурно-стилістичні особливості барокових казань.

З-поміж інших рис, що різнили барокову проповідь від проповіді традиційної, є чітке структурування її тексту та закріплення за кожною з композиційних частин визначеного змістового наповнення і, відповідно, мовного оформлення.

¹ Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського — видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до видання І. П. Чепіго. — К., 1985. — С. 5–51; Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. — 1996. — № 6. — С. 25–29.

² Купчинський О. Мова «Казання» Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року // Зап. Наук. тов-ва ім. Шевченка : Праці філол. секції. — Л., 2003. — Т. 246. — С. 219–245.

³ Таран (Майданович) Т. Принципи поцінування емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді // Мовознавство. — 1993. — № 6. — С. 44–52; Таран (Майданович) Т. Особливості емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді середини XVII століття // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть : Матеріали наук. конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. — К., 1995. — Вип. 2. — С. 232–235.

В Україні теоретичні засади побудови проповіді нового типу в XVII ст. були розроблені вченим, письменником і проповідником Іоаникієм Галятівським і викладені ним у гомілетичному трактаті «Наука, альбо Спосіб зложення казання». Учений виокремив у структурі проповіді три частини, кожній з яких дав назву та схарактеризував її змістове наповнення. Першу частину проповіді — вступ — він називає запозиченим із латинської мови терміном *ексординіум*⁴, подаючи до нього українську глоску *початок*. І. Галятівський рекомендує у вступові обґрунтувати вибір теми та виокремити ті питання, які розглядатимуть в основній частині проповіді:

«Перша часть *ексординіумъ, початок(ъ)*, в(ъ) которомъ казнодѣа приступъ чынит(ъ) до самой рѣчи, которую маєть повѣдати, и ознаймуєт(ъ) людемъ пропозыцію свою, постановлен(ъ)е умыслу своего, що постановилъ и умыслил(ъ) на казан(ъ)ю мовити и показати, ѿ чымъ хочеть казан(ъ)е мѣти» (Галят., Наука, 211).

Автор трактату також наголошує, що обов'язковим елементом вступу має бути висловлене прохання до Бога чи Богородиці про допомогу проповідникові у виголошенні казання, а слухачам — у слуханні: «... и просить бѣа albo преч(с)тую дѣу ѿ помочь и людей ѿ слухан(ъ)е» (там же).

Другу частину проповіді автор трактату номінує латинізмом *наррація*, перекладаючи його глоскою *повідь*: «Другаа часть *нарраціа, повѣсть*, бо в(ъ) той части повѣдуєть южь казнодѣа тоє людемъ, що обѣцалъ повѣдати» (там же) та наголошує, що саме ця частина є найбільшою, у ній розкривається тема проповіді: «Таа часть ест(ъ) найболшаа, бо в(ъ) ней все казан(ъ)е замыкаєтса и до ней иншыи части стагаютса» (там же).

У висновках, названих *конклюдзією*, що становлять третю частину промови, необхідно нагадати основну думку і ще раз наголосити на тому, що слухачі мають зробити правильний вибір: остерігатися зла і творити добро:

«Третаа часть есть *конклюдзіа, конецъ казан(ъ)а*. В(ъ) той части казнодѣа припоминаєть тую речъ, которую повѣдалъ в(ъ) нарраціи и напоминаєть людей, жебы они в(ъ) такой са речы кохали, если будетъ таа речъ добраю Если зась злаа, напоминаєт(ъ) людей жебы са такой речы хронили» (там же).

Кожна композиційна частина проповіді має специфічні засоби мовного оформлення. У цій статті розглянемо мовні засоби оформлення початкової частини проповіді — вступу, який у сучасній лінгвістиці називають інтродуктивним текстовим блоком⁵, включаючи і заголовок, що є першим текстовим знаком та актуалізатором усіх текстових категорій⁶. Матеріалом нашого дослідження стали барокові проповіді П. Могили, З. Копистенського, І. Галятівського, А. Радивіловського та ін.

Важливим компонентом структури тексту, що забезпечує його цілісність, є заголовок. Узагальнюючи студії багатьох науковців, які торкалися проблеми заголовка, мовознавець І. Кочан відзначає, що заголовок відображає задум і містить інформацію про зміст тексту. Як структурно-семантичний елемент тексту, він передусім виконує інформативну функцію. Крім того, заголовок виконує експресивну функцію, яка полягає в тому, що він може бути засобом психологічного впливу на адресата, привертаючи його увагу та забезпечуючи творче

⁴ Куньч З. Співвідношення інтернаціонального й національного в українській риторичній термінології XVII ст. // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: Пробл. укр. термінології.— Л., 2006.— № 559.— С. 200.

⁵ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: Навч. посібник.— 2-е вид., перероб. і доп.— К., 2008.— С. 66.

⁶ Там же.— С. 57.

сприйняття інформації. Характеризуючи заголовки, І. Кочан наголошує на тому, що вони можуть мати проблемний характер, чим стимулюють пізнавальну активність читачів, а також містити певну модальність. Особлива роль відводиться заголовкові в художньому творі, де він трансформується митцем у потрібному для нього ракурсі⁷.

Роль заголовків в оформленні початку наукових творів на матеріалі українських літописів розглядала М. М. Пешак. Вона відзначила, що ця текстова одиниця пройшла певну еволюцію, рукописні наукові твори оформлялися без тематичного авторського визначення, заголовки часто є структурно неувиразненим компонентом давньоруського та староукраїнського тексту⁸.

Матеріал нашого дослідження засвідчує, що заголовки конкретних проповідей виконують переважно інформативну функцію. Вони загалом є однотипними, містять у своїй структурі лексичні компоненти на позначення проповіді (слово, казання) та лексику, що передає інформацію про подію, яка стала приводом для виголошення проповіді (урочистість, війна, поховальна чи поминальна церемонія); або назви свят чи святих, яким присвячено промову, напр.:

«Слово на посѣненіе Высоце в Бѣгу превелебнаго є(г) мѣти о(т)ца Іннокентіа Гизела Архима(н)дриты Печерскаго» (Рад., Гизель, 12); «Слово, ѿ часу войны, побужающее Воинновъ хр(с)тіански(х) до по(т)ка(н)аса з турками, и татарами» (Рад., Слово, 37); «Слово ѿ на рождѣну в Бѣгу зешлого о(т)ца Петра Могилы Архієп(с)па Митрополита Кіевскогѡ Архима(н)дрита Печер(р)ско(г)» (Рад., Могила, 1); «Слово на погреб превелебнаго Г(с)на О(т)ца Варнавы Лебедевича Игумена Межигорскаго» (Рад., Лебедевич, 20).

Наведені зразки заголовків демонструють, що вони побудовані за моделлю «іменник (назва проповіді) + прийменник на + іменник (назва події)», хоча спостерігаємо і варіативність у граматичному оформленні заголовків. Вони можуть виражатися атрибутивним словосполученням, напр.:

«Казанье погребовое над тѣлом ясне освещеного князя его милости пана Иліи Святополка на Четвертнѣ Четвертского, ротмистра войска кварцяного его королевской милости» (Старушич, Каз., 244).

Проповіді, що дійшли у великих збірниках, дозволяють простежити уподобання авторами різних синонімів на позначення проповіді. Так, І. Галятовський, номінуючи проповідь, віддає перевагу слову *казання*, напр.:

«Казанье на стго великомчнка Георгіа» (Галят., Ключ, 129); «Казанье на стого славного пророка Илію» (Галят., Ключ, 144); «Казанье на Бгоавленіе Г(с)дне» (Галят., Ключ, 103); «Казанье второе на Вознесеніе Г(с)дне» (Галят., Ключ, 116);

тоді як А. Радивилівський — лексемі *слово*, напр.:

«Слово ѿ на рож(д)ство Пр(с)той Вл(д)цы нїей Бѣы и пр(с)ноу Дѣвы Мрїи» (Рад., Огородок, уті); «Слово ѿ на неделю д по сошествїи стго Дѣа» (Рад., Вінець, ркі).

Окремі заголовки до проповідей містять у своїй структурі глоси. Наприклад, З. Копистенський номінує проповідь грецьким запозиченням *омілія*, подаючи до нього глосу:

«Омїліа албо казанье на Роковую Памать в Бѣѣ Велебногѡ Блженной Памати ѡ(т)ца Єліссеа в схиммонасех Свїмїа Плетенецкогѡ Архімандрита Печерского Кіевско(г)» (Коп., Омїлія, 147).

Глоса засвідчена й у структурі заголовка проповіді Д. Туптала, напр.:

«Пирамис альбо Столп во блаженной памяти ... Иннокентіа Гизеля» (Туптало, Пирамис, 329).

⁷ Там же. — С. 59–61.

⁸ Пешак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. — К., 1994. — С. 14–22.

Зауважимо, що заголовки з глосами були поширеними номінаціями тогочасних українських як поетичних, так і прозових творів, напр.: «ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ албо вдачність. Ясне Превелебнѣйшому... Кв(р) Петру Могилѣ ... одъ спуде-ωвъ Гумназіум» (С. Почаський).

Нетиповий заголовок для своєї проповіді обрав П. Могила, назвавши її «Кр(с)ть Хр(с)та Сп(с)тела, и кожного члѣка» (Мог., Хрест, 267). У його формулюванні автор зіставляє Христа як Боголюдину і звичайну смертну людину та вживає слово *хрест* водночас і в прямому, і в переносному значеннях. Виражаючи тему проповіді, заголовок Могилиного твору містить постановку проблеми і налаштовує слухача на нетиповість її бачення, сигналізує про її своєрідне розуміння та інтерпретацію автором промови.

Текстове розгортання проповіді розкриває головну думку, сконденсовану в заголовку. Казання П. Могили «Хрест Спасителя і кожної людини» сповнене глибокого філософського осмислення людського життя. Проповідник розмірковує про символічне значення хреста, якого ніс Син Божий, і про хрест як долю кожної людини. На оригінальні ідеї, що звучать у проповіді, звернула увагу відома дослідниця, філософ В. М. Нічик, яка підкреслила, що Могила говорив про «хрест кожної людини» як особливий, неповторний, індивідуальний; у проповіді возвеличувалася людина як індивід, неповторна духовна особистість⁹. Отже, про оригінальність проповіді сигналізує і нетиповий її заголовок.

Таким чином, проповіді називалися двома типами заголовків. Заголовки першого типу мали суто інформаційний характер і містили здебільшого вказівку на жанр твору, другого — були авторськими образними визначеннями, що конденсували провідну ідею проповіді.

Обов'язковим елементом, який передував власне казанню, був епіграф. Саме ним проповідь і починалася. Роль епіграфа виконувала здебільшого цитата зі Святого Письма, наведена в церковнослов'янському мовному оформленні з обов'язковою паспортизацією:

«Азь избрахъ вы ω(т) міра сего ради ненавиди(т) васъ міръ. Іωаннь, єї» (Галят., Ключ, 129); «Прійде на ма Дхъ и вза ма и во(з)движе ма и постави ма на ногах мои(х). Іезеки(л), ѿ» (Рад., Огородок, рāї).

Проте не завжди епіграф, узятий зі Святого Письма, передавався церковнослов'янською мовою. Так, Захарія Копистенський в «Омлії» цитату — епіграф зі Святого Письма — перекладає тогочасною українською мовою:

«И сталоса в законъ в Ісраили ω(т) року до року, зходилиса цорки Ісраилскїи, жебы оплакивали цорку Єфѳаа Галаадчика четьри дни в року. В Кни(г) Су(л): Гл(в), аї. С(х). м.» (Коп., Омлія, 148).

Промовистим є використання епіграфа у проповіді П. Могили «Хрест Спасителя і кожної людини». Автор подає кілька варіантів тієї самої цитати. На початку казання він наводить її церковнослов'янський варіант: «Рече Гдѣ: Иже хоцет по мнѣ ити, да ω(т)вержеса себе, и възметъ Крестъ свой и по мнѣ градеть. Ма(т): Гла(в): й. Зачало, лѣ» (Мог., Хрест, 271). Цю ж цитату знаходимо і в одній із проповідей І. Галатовського: вона майже ідентична наведеній, різниться тільки сполучником *аще*, а в словах автора, за допомогою яких вона вводиться в текст, ужито українську лексему *мовиль*: «Та(к) мовил Хс: Аще кто хоче(т) вьслѣдъ мене ити, да ω(т)вержетса себе и возме(т) кр(с)тъ свой и по мнѣ градет» (Галят., Ключ, 193). Епіграф водночас слугує і темою проповіді, яка складається з двох

⁹ Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України.— К., 1997.— С. 30–31.

частин, а отже, П. Могила наводить його ще два рази: на початку першої та другої частин, але вже в перекладі книжною українською мовою, причому переклад в обох випадках не є абсолютно ідентичним: церковнослов'янське словосполучення *по мнѣ градеть* передано специфічно українською формою дієслова в наказовому способі з часткою *не* — *нехай идетъ за мною*, а в другій цитаті це значення реалізовано словосполученням *послѣдуетъ мнѣ*, пор.: «Кто хочеть за мною ити, нехайса самого себе заприть, и нехай възметь Крестъ свой и послѣдуетъ мнѣ» (Мог., Хрест, 273) і «Кто хочеть за мною ити, нехайса заприть самого себе, и нехай възметь Кр(с)тъ свой, а за мною нехай идетъ» (там же, 280).

Епіграфові відводилася важливіша роль, ніж факультативного вербального компонента. Його значущість посилювалася тим, що в ролі епіграфів були головні цитати зі Святого Письма. Особливістю вживання епіграфа в проповідях А. Радивиловського було те, що автор у вступі розмірковував над його змістом і перетворював епіграф на тему проповіді, цитуючи його ще раз або дослівно перекладаючи. Наприклад, епіграфом до проповіді «Слово ѿ на празникъ сѣой живоначалной и нераздѣльной тр(о)ци» А. Радивиловський бере євангельську цитату: «*Во има Оца и Сна и стго Дха. Слова са Хр(с)товы ѿ стго Єв(г)листа Матвеа. въ Главѣ кѣ написаныє*» (Рад., Вінець, ч. зв.). У вступі проповідник ще раз повторює ключові лексеми епіграфа та знову цитує його, перетворюючи на формулювання теми:

«Ого(ж) дна нѣшпа(г) ухвалила таа(ж) Православіа нѣго Матка Црковъ стаа почитати и Праз(д)никъ оразъ всей Престой Тр(о)ци, всѣхъ вкупѣ трехъ персонъ Бз(с)кихъ Оца, Сна и стго Дха ... В тыхъ слова(х) Хвѣ(х): *въ има Оца, и Сна, и стго Дха. Яко естъ Тр(о)ца однимъ Бгомъ зъ розныхъ доводо(в) в семь словѣ са покажетъ*» (Рад., Вінець, ч. зв.).

В іншій проповіді А. Радивиловського, присвяченій Миколі Чудотворцеві, автор змальовує його в образі доброго пастиря, який ревно насаджував християнську віру, прагнучи прилучити до неї кожну людину. Епіграфом до проповіді слугують євангельські слова: «Пасты(р) добрый дѣиу свою полагаеть за овца Іо. Гла(в) і» (Рад., Огородок, ч. зв.). Далі у вступі проповідник розвиває думку, втілену в епіграфі: «Слыи то пастырь который поты тылько зостаеть при овцахъ поки са имъ добре на паши поводитъ...» і завершує вступ формулюванням теми: «Что бы были за Приміоты Пастыра Доброго ѿ томъ сіе мое слово до ласк вашихъ мѣти ѿбецую» (Рад., Огородок, ч. зв. — ч. зв.). Цитатою з ключовою лексемою *пастырь* завершується висновкова частина проповіді:

«Стмо Хвѣ Николае, поневажъ бысмъ Пастыремъ Добрымъ ... яко теды пасты(р) добрый оумли того, который рекль ѿ себѣ: Азь есмь пастырь добрый, абы на(д) нами блгость свою Бжюю оказаль ...» (Рад., Огородок, ч. зв.).

У проповідях засвідчено два типи паспортизації цитат зі Святого Письма, які виконували роль епіграфа. Перший, більш поширений, — це зазначення Старозаповітної чи Новозаповітної частин Святого Письма із вказівкою на книгу та главу:

«Ѡ тебѣ пгнѣіе мое выну, яко чудо быхъ многимъ, и ты помощникъ мой крѣпокъ. *Уа(л). ѿ.*» (Галят., Ключ, 171); «Прійде на ма Дхъ и вза ма и во(з)движе ма и постави ма на ногахъ мои(х) *Іезекіи(л) ѿ*» (Рад., Огородок, ч. зв.).

Другий тип оформлення посилян на цитоване джерело — це речення, лексичним компонентом якого були дієслова зі значенням «писати» або «мовити»:

«Вознесеса на Нбо, и саде одесную Бга. *Пишетъ стый Єв(г)листь Марко в Главѣ сіѣ*» (Рад., Вінець, ч. зв.); «Сей естъ наслѣдникъ, прійдѣте оубіемъ его. *Слова суть ѿ слыхъ дѣлателехъ Винограда ѿ сѣ Єв(г)листа Матвеа въ главѣ кѣ написаныи*» (Рад., Вінець, ч. зв.).

Такий спосіб оформлення посилянь був використаний тільки у збірнику проповідей «Вінець Христов» А. Радивилівського.

Після епіграфа, що є абсолютним початком промови, розпочинався власне вступ. Вступна частина могла являти собою переказ євангельської чи старозаповітної історії або якогось із повчань богословів, або ж сюжету античної міфології. Оформлення вступної частини в різних проповідників і в того самого автора було неоднаковим. У проповідях І. Галятовського вступ починається мовними сигналами, вираженими дієсловами із значенням передавання думки (в усній чи писемній формі): *повідати, казати, мовити, написати*:

«*Повѣдаютъ* нѣкоторые учитель црковныи, же ...» (Галят., Ключ, 66); «*Споминаеть* св(г)ліе стое двохъ члвковъ разслабленныхъ ...» (там же, 98); «*Казаль* бггъ едногѡ часу пр(о)рку Іеремѣи ...» (там же, 185); «*Мовиль* пр(о)ркъ Іеремѣа...» (там же, 177); «*Написаль* ѡ Хъ св(г)листь Іоанъ ...» (там же, 78); «*Написаль* пр(о)ркъ Двѣдъ ...» (там же, 122).

Особливо характерним таке використання сигналів було для проповідей І. Галятовського. А. Радивилівський вибудовував вступ без них.

Іноді вступ розпочинався загальновідомою сентенцією, як, наприклад, у «Казанні на святого славного пророка Ілпо» І. Галятовського: «*Вшелакаа рѣчь легкаа догоры по(д)носитса, тажкаа надоль хилитьса*» (Галят., Ключ, 144). Далі проповідник цитує фрагмент Святого Письма, що містить суголосну думку. Сентенціями розпочинається ще низка його проповідей:

«*Якъ темность свѣтлости, якъ горкость солодкости, якъ болезнь здорovou и якъ смерть живоу, такъ невѣрныи люде вѣрнымъ, злыи добрымъ противатьса, ненавидать ихъ и преслѣдуютъ. Дла того мовить ап(ст)ль Павелъ ...*» (Галят., Ключ, 129); «*Позорищемъ(ъ) называтса свѣтъ ... Дла того ап(с)ль Павелъ житіе людское бггомъ называеть ...*» (там же, 134).

У цьому випадку сентенція пов'язана з епіграфом до проповіді, логічним центром якого також є лексема *позорище*: «*Текущій въ позорищи вси убѡ текутъ, единъ же пріемле(т) почетъ. Ко(р). ѿ*» (Галят., Ключ, 134).

Нетиповим є початок вступу до проповіді «Казання друге на преподобного отця нашого Онуфрія Великого»: «*Есть пытанье межи учителями црковными: що дѣи стѣхъ в(ъ) нѣѣ чынатъ*» (Галят., Ключ, 171).

Вступ до проповіді завершувався формулюванням теми. Тему проповіді супроводжували як препозитивні, так і постпозитивні мовні сигнали, що вербалізовували намір проповідника виголосити промову. Зазвичай вони були синтаксично оформлені як односкладне означено-особове речення, рідше — синонімічне йому за семантикою двоскладне, де у функції підмета був займенник *я*. Засоби вираження цих мовних сигналів демонструють граматичну варіантність, що полягала у використанні різних форм присудка (простого та складеного дієслівного), лексичну варіантність його компонентів (допоміжних дієслів та інфінітива). Значення «виголосити (промову)» реалізовували дієслова *показати, мовити*, що виконували функцію простого присудка чи були компонентом складеного дієслівного присудка. У реченнях зі складеним дієслівним присудком роль допоміжного компонента виконували лексеми *обіцяти, мати, хотіти (обіцую показати, показати маю, показати хочу)*, напр.:

«*Покажу* теды в(ъ) мовѣ моеѣ еше ведлуг сенсу джовного розмаитои пр(с)тво нб(с)ное которого маемо шукати» (Галят., Ключ, 71); «*Покажу* в(ъ) нынѣшней мовѣ моеѣ пожитки, которыи намъ ялмужна приносить» (там же, 88); «*Обіцую* теды ласкамъ вашимъ розными доводами *показати*, же стѣи южь в(ъ) нѣѣ находятъ(ъ)са, потым *показати маю* волю же молатъ(ъ)са за насъ бггу, наостаток *показати хочу*, якъ видать насъ и потребу нашу» (там же, 60); «*Обіцую* теды *показати* знаки з(ъ) которыхъ(ъ) зрозумѣти можемо ...» (там же, 135);

«... буду теперь *мовити*, в(ъ) чи(м) можемо будоватисѧ, гладычи на той обра(з), на прп(д)бноѡ Ѳеодосіѧ Печерскоѡ» (Галят., Ключ, 200).

Як лексичний засіб вираження семантики «виголопувати», у проповідях засвідчені словосполучення з іменниками *мова*, *слово* — *мѣти мову*, *слово мѣти обеую*, *слово мѣти желяю*, що також входили до структури присудків: «Буду tedy *мову мѣти* ѡ том, же всѣ люде встануть з(ъ) мѣртыхъ и в(ъ) якомъ тѣлѣ и в(ъ) якихъ лѣтехъ» (Галят., Ключ, 186); «В чи(м) за(с) былъ противны(й) [Антоній світові], о ты(м) я *хочу мѣти мову*» (там же, 192).

П. Могила поняття «виголосити проповідь» передає словосполученням *мову розпостерти*: «Єдна(к) абысмо порадне й *мову розпостерти* нашу о спасителном Кр(с)тѣ *розпостерти* и любви вашей до снаднѣйшого слуха(н)ѧ й пона(т)ѧ науку подати могли на Двѣ Части тоє моє Казанье роздѣлає(м)» (Мог., Хрест, 272).

Присудок мав при собі додаток, виражений лексемами на позначення проповіді, що утворюють синонімічний ряд, — *мова*, *казання*, *проповідь*, *слово*: «*Покажу* tedy в(ъ) *мовѣ* моеѣ» (Галят., Ключ, 103, 111); «*Покажу* tedy на тым *казанью*» (там же, 117). Одиначними є початки у формулюванні *хочу проповідь мѣти*, *постановилем тоє мовити*.

Сигналізатори теми у проповідях Антонія Радивиловського розташовані переважно в постпозиції до її формулювання. Зміст цих композиційних елементів передавав намір проповідника виголосити промову та містив смисловий повтор теми, виражений вказівно-замінним словом — займенником (з прийменником) *о том*, що забезпечував ланцюговий текстовий зв'язок¹⁰: «Якъ суть дорогїи дары вѣрити в Хр(с)та, и по немъ страдати; *о томъ* сіє моє слово до ласкъ вашихъ *мѣти ѡбѣую*» (Рад., Огородок, с₂₃а). Способи формального і лексичного вираження мовних сигналів, ужитих А. Радивиловським, також утворюють синонімічні варіанти. Це різнокомпонентні словосполучення, утворені шляхом поєднання лексичних одиниць зі значенням «мовити, казати» (дієслово *мовити* та сполучення *слово мѣти*) із дієсловами, семантика яких виражає намір проповідника виголосити казання за названою темою (*желяю*, *ѡбѣую*, *оумылилем*). Досліджуваний матеріал демонструє такі варіанти мовних сигналів, виокремлених із проповідей А. Радивиловського:

— *слово мѣти желяю*, напр.: «Якъ естъ Пребл(с)веннаѧ дѣѧ Мрїѧ не тылко Брамою нб(с)ною але и нїею ѡ *то(м) сіє слово* моє до Ласкъ вашихъ *мѣти желяю*» (Рад., Огородок, ф₁мв); «О той Пчелѣ дѡвной ... Антонію Печерскомъ ... *слово* моє до ласкъ ваши(х) *мѣти желяю*» (там же, с₁кг);

— *слово мѣти обеую*, напр.: «Якъ естъ подобень ... нїѣ Антоній Печерскій Аврааму сѣому ѡ *томъ слово* моє до ласкъ вашихъ *мѣти обеую*» (Рад., Огородок, с₁с); «Якое чудо бысть многимъ стѣл Хвѣ Николає ѡ *томъ сіє моє слово* ... до ласкъ вашихъ *мѣти обеую*» (там же, х₁з);

— *обеую в словѣ показати*, напр.: *ѡбеую* ласка(м) ваши(м) *в сем словѣ показати*, чтобы было за подобе(н)ство Прп(д)на(г) Оѡднїго Антонїѧ Пече(р)ска(г) до фениѣ?» (Рад., Огородок, с₁н);

— *слово мѣти оумылилем*, напр.: «В чом бы Мрїѧ мѣла подобенство до дому соломоновоѡ ... ѡ *томъ слово* моє нїѣшнее до ласкъ вашихъ *мѣти оумылиле(м)*» (Рад., Огородок, ч₁г); «Якожь рука Гдѧ бѣ на стѡмъ Пр(о)рцѣ Іліи, ѡ *томъ слово* моє до ласкъ вашихъ *оумылилемъ мѣти*» (там же, с₁нв);

— *мовити желяю*, напр.: «Яко Хс̄ познасѣ има въ преломленїи хлѣба, *о томъ* до ласкъ вашихъ *мовити желяю*» (Рад., Огородок, м₁в);

— *мовити оумылилемъ*, напр.: «Чтѡ бы мѣлъ Дх̄ стѣй за подобенство до дїѣи нїѣей и дла чого Цр̄ковъ Матка нїѧ в днѣ Сошествїѧ сѣго Дх̄а зелени(м) деревомъ и зеленою травомъ оздоблаетсѧ? ѡ *том* до Любвїѣ вашихъ *мовити оумылилемъ*» (Рад., Огородок, р₁ї).

¹⁰ Кочан І. М. Знач. праця.— С. 34.

Наведені варіанти об'єднує і те, що вони входять до структури односкладного речення, в якому особа проповідника не називається, проте він мислиться як активний діяч. Рідше мовні сигнали не містили експліцитної чи імпліцитної вказівки на особу промовця і передавалися безособовим або двоскладним реченням, у якому роль підмета виконувала лексема на позначення проповіді, напр.:

— *в словѣ са покажетъ*, напр.: «Яко єсть Тр(о)ца єднимъ Б҃гомъ з розныхъ довод(в) в семь словѣ са покажетъ» (Рад., Вінець, ҃а); «В чомъ бы слово Бж҃іє было подобное насѣню... *тоє в сем покажетса словѣ*» (там же, с҃г);

— *слово будетъ*, напр.: «Чого бысмоса д҃хвне з Мвроносицами з ты(х) словѣ ... научити могли ..., ѿ томъ сїє слово будетъ» (Рад., Вінець, ҃); «Что бы была у Студенца Іакова за розмова Хр҃ста з Самаританкою ѿ томъ сїє *слово будет*» (там же, мв зв.).

У збірці проповідей А. Радивилівського натрапляємо на нетиповий засіб вираження мовного сигналу. Виголошуючи проповідь у час Великодніх свят, він називає її вжитим у переносному значенні словом *волочечное*, яке в українській мові досліджуваного періоду вживалося зі значенням «подарунок у вигляді паски і кількох крашанок у Великодній понеділок та вівторок» (СУМ XVI–XVII, 4, 212), а поняття «виголошувати проповідь» передає образним словосполученням *роздавати волочечное* «давати подарунки», напр.: «Будетъ са в нѣшнемъ словѣ Волочечное вам раздавати, тылко приймуите з охотою» (Рад., Огородок, ҃а).

Іноді тема проповіді складалася з кількох мікротем. Проповідники використовували різні мовні засоби для виокремлення сегментів теми та позначення послідовності їх виголошення. Насамперед це були прислівники *потім, наостаток, там же*:

«Покажу я в(ѣ) нынѣшней мовѣ моеї имена которыми са грѣхи называють. *Потым покажу звѣрата нечыстыи, которыми са люде грѣшныи называють...*» (Галят., Ключ, 98); «Обычую теды ласкамъ вашимъ розными доводамы *показати*, же с҃тыи южь в(ѣ) нѣѣ находят(ѣ)са, *потым показати маю* волю же молат(ѣ)са за насъ б҃гу, *наостаток показати хочу*, якъ видать насъ и потребу нашу» (там же, 60); «Покажу теды ласкамъ вашимъ в(ѣ) той мовѣ моеї, которыми люде до нба не могутъ по(д)несены быти, же суть ѿбтажены. *Тамъ же покажу*, же с҃тый пр(о)ркъ Іліа до нба дла того поднесеный, бо былъ легкѣй, не былъ ѿбтаженный жадною речу» (там же, 145).

Поширеним засобом виокремлення мікротем були питально-відносні займенники та сполучник *і*:

«*Что* бы мѣль д҃хъ с҃тый за подобенство до діїи нїей и дла чого Цр҃ков Матка нїа в днѣ Состествїа с҃го д҃ха зелени(м) деревомъ и зеленою травою ѿздоблаетса? ѿ том до Любвїи вашихъ мовити оумыслилемъ» (Рад., Огородок, р҃ві); «В чом бы Мр҃їа мѣла подобенство до дому соломоного, и якъ многими и *якими* столпами єсть по(д)пертаа... ѿ томъ слово мое нынѣшнее до ласк ваших мѣти оумысли(м)» (там же, ҃гі); «Чого бысмоса д҃хвне з Мвроносицами з ты(х) словѣ ... научити могли, *до чого* са прировнывають возвращаючїйся знову до першихъ свои(х) грѣхов, *что* ихъ за тоє потыкаетъ, и *якїе* чре(з) тоє поносятъ шкоды, ѿ томъ сїє слово будетъ» (Рад., Вінець, ҃).

Наступним після формулювання теми композиційним елементом була етикетна частина, яка включала два сегменти. Один з них було адресовано Божим особам, інший — слухачам. Найчастіше проповідник апелював до Ісуса Христа, крім того, засвідчено звернення до Богородиці чи до когось зі святих, особливо якщо йому була присвячена проповідь. За змістом сегмент, адресований святим особам, виражав або прохання проповідника благословити його, допомогти у виголошенні проповіді, або уславлення святої персони. Здебільшого семантику прохання реалізовувало дієслово *просити*, рідше — полонізм *посилкувати* «по-

силювати, підкріплювати» (Тимч., Матер., II, 181), при яких лексична одиниця, що позначала святу особу, до якої зверталися, виконувала функцію додатка:

«Сп̄сителя нашего *Іса Х̄а* вс̄̄ прос̄̄мъ, абы таа моа Бес̄̄ѣда пожитокъ намъ принести могла душевн̄ый» (Коп., Омїлія, 149); «Пр̄ч(с)тую Вл(д) нашу *Б̄иу* ... усилне ω(т) ср(д)ца прос̄̄мо, ... абы ... и мн̄ѣ мовачому слово ку высловленю силы Креста, въ уст̄̄хъ дати ...» (Мог., Хрест, 272); «*Х̄а б̄га* прощу о помочъ ласкъ ваших ω слухан̄е» (Галят., Ключ, 71); «*Просилемъ преч(с)тую д̄ву б̄иу* ω помочъ, ласкъ ваших ...» (Галят., Ключ, 122).

Цей самий зміст міг передаватися синтаксичною конструкцією із звертаням, вираженим кличним відмінком, зрідка — називним:

«Тебе *Х̄е Сп(с)тлю* мой, прощу, помози вс̄̄м намъ, и в моем мовеню, и в слуханю пре(д)стоащымъ, дла славы Имене твоего ст̄гоω» (Коп., Казання, 112); «Прошу тебе, ст̄ый *Георгій*, ω помоч, ласкъ ваших прощу ω слухан̄е(є)» (Галят., Ключ, 130); «... в которой пропов̄ѣди *посилкуй* ты мене прем(д)р̄ый *пропов̄ѣдиче Х̄в̄ь*, ст̄ый *Іоанне ап(с)ле*, *посилкуй* и слухачов̄въ моихъ в(ь) слуханю пропов̄ѣди моеи» (там же, 158); «Спасителю мой, *Иисус Христе*, животе, смерти незнаючій, пошли Параклита, истинного Духа пресвятого, от Отця исходячого, абы дня нын̄ѣшнего мене въ мовеню, а висоце презацных слухачовъ въ нетескливом слуханю, *посилковати* рачил!» (Старушич, Каз., 253).

Уславлення святих передавалося імперативною конструкцією, вираженою специфічно українською формою дієслова 3-ої особи множини наказового способу з часткою *нехай*, а носіями семантики вшанування були лексеми *честь*, *хвала* (*похвала*):

«Же в н̄б̄ѣ са знайдуеть ст̄ый Георгій, которому *нехай будет на честь и похвалу* таа мова, ласкам вашим на ползу душевную» (Галят., Ключ, 135); «*Нехай* таа мова *будеть на ч(с)ть* ст(ы)м(ь) верховнымъ ап(с)толомъ Петру и Павлу ласкам вашим на ползу душевную» (там же, 140); «*Нехай* таа мова *будеть на ч(с)ть* ст̄ому пр(о)рку Ілїи, ласкам вашим на ползу д̄п̄евную» (там же, 145); «Взавши теде б̄га на помочъ тепер буду мовити в(ь) чым можемо будоватиса, гл̄адачи на той обра(з), на прп(д)бног̄ω Феодосіа Печерског̄ω, которому *нехай будет на че(ст) и похвалу* таа мова, ласкам вашим на збудованне д̄п̄евное» (там же, 200).

Звертаючись до слухачів із проханням вислухати промову, проповідник говорив про користь, яку приносить проповідь слова Божого, а отже, імпліцитно передавав прохання про її уважне слухання. Структурним елементом цієї частини була номінація слухачів, виражена різними лексико-граматичними варіантами. Серед них переважають етикетні назви *ласка ваша*, *любов ваша*:

«...*любви вашей* до снад̄н̄ѣшого слуха(н)а... подати могли» (Мог., Хрест, 272); «Жебы м̄ѣ тое море и тыи с̄ѣти могль показати, *Х̄а б̄а* ω помочъ прощу, *ласкъ ваших* ω слухан̄е(ь)е» (Галят., Ключ, 67); «Нехай ... *будеть ... ласкам вашим* на ползу душевную» (там же, 140); «обещую *ласка(м) ваши(м)* в сем слов̄ѣ показати ... Тьлько прощу о ласкавое слухан̄е» (Рад., Огородок, с̄н̄); «ω том до *любвіи ваших* мовити оумыслием» (там же, р̄ві); «слово мое до *ласкъ ваших* м̄ѣти обещую» (там же, с̄ї).

Слухачі номінувалися лексемами, що безпосередньо реалізують семантику «особа, яка слухає», серед них — іменник *слухач* та субстантивований дієприкметник *слухаючий*:

«... и вам *слухаючымъ* ср(д)ца до латвого понд(т)а и захова(н)а збавенной науки ...» (Мог., Хрест, 272); «... *посилкуй и слухачов̄въ* моихъ в(ь) слуханю пропов̄ѣди моеи» (Галят., Ключ, 158); «... висоце презацных *слухачовъ* въ нетескливом слуханю, *посилковати* рачил!» (Старушич, Каз., 253).

Проповідники означували слухачів, включаючи й себе, також за допомогою займенників: «Тебе *Х̄с...* помози *вс̄̄м нам* и в моем мовеню и в слуханю пре(д)стоящемъ» (Коп., Казання, 112); «Спасителя ... *вс̄̄* просим» (Коп., Омїлія, 149).

Обов'язковим змістовим елементом звернення до слухачів була вказівка на те, яку користь душі приносить проповідь. Наведені приклади засвідчують, що

ця думка передавалася за допомогою словосполучень *користь душевная, збудованя душевноє, [проповідь] пожитечна*.

Порівняно великим за обсягом є вступ до проповіді Петра Могили «Хрест Спасителя і кожної людини». У вступі автор формулює мету проповіді, на що вказують відповідні сполучники (*абысмо*):

«Абысмо оуставичне на памати всѣ добровольны дла насъ поднатыи невчасы, страсти, и самую смѣрть спѣа нашего маючи, и ѿ нихъ розмышляючи, горячими до выполне(н)а приказаній его и ѿхотными ставилиса... Лечъ абысмо ѿсобливе научитиса могли, дла чого Црковъ... Кр(с)тноє древо, пре(д) очи выставляетъ» (Мог., Хрест, 271).

П. Могила у вступі вказує на причини, які змусили його обрати саме таку тему проповіді (фактично обґрунтовує актуальність теми), виокремлюючи їх за допомогою порядкових числівників:

«Межи иншими многими причинами три напре(д)нѣшїи тыи суть. *Першаа*: абысмо оупрацованыи, и трудами Постной дороги земдленыи ... ѿ(т)починокъ и ѿхолоду нѣакуююь духовную мѣти могли ... *Другаа*, абысмо чере(з) припомина(н)е и самою речью выраже(н)е, знаку сп(с)телной муки Гѣ Бѣ и Спѣа нашего Іѣа Хѣа, ... *Третьаа* причина, абысмо знакъ, албо Хоругов(в) Пана и Крола Нба и Земли пре(д)идучую видачи ...» (Мог., Хрест, 271–272).

Проповідник ознайомлює слухачів зі структурою проповіді, повідомляє, що вона складатиметься з двох частин, і подає як резюме зміст кожної з них, виокремлюючи логічні сегменти за допомогою займенників:

«В *Першой* теды *Части* будемъ розмовлати ѿ Кр(с)тѣ: *што* бытъ пере(д) спѣителною мукою Хвою, и *што* теперъ естъ троакимъ насвѣтѣ людемъ, тоестъ, Поганомъ, Жидомъ, и намъ Хрѣстіанѿ(м), и яко Црковъ стаа паматку Кр(с)та Хѣа оуставичне в соба дѣеполезноу заховуєтъ. В *Другой части* Выкладъ пре(д)реченныхъ сло(в) Ев(г)ѣла стѣго ...» (Мог., Хрест, 272).

Формулювання теми П. Могила виокремлює за допомогою терміна *тема*, подаючи до нього глосу *фундамент*: «*Ѳема*, тоестъ фундамент Каза(н)а» (Мог., Хрест, 273).

Отже, вступ був обов'язковим структурним компонентом барокової проповіді. Композиційну модель інтродуктивного блоку утворюють епіграф, власне вступна частина, в якій проповідник підводив слухачів до предмета промови; формулювання теми, що супроводжувалося препозитивними або постпозитивними мовними сигналами; етикетна частина, яка містила два сегменти — сегмент звернення до слухачів та сегмент звернення до святих осіб.

Мовне оформлення кожної композиційної ланки не є строго регламентованим і демонструє варіантність засобів вираження, що полягає в доборі синонімічних лексем, синонімічних синтаксичних конструкцій, використанні елементів живої мови і книжної традиції. Представлений у статті матеріал дає підстави твердити про вагому роль барокової проповіді в розвитку української літературної мови в XVII ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Галят., Ключ — *Галятковский* І. Ключ розуміння // Галятковский І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіги.— К., 1985.— С. 53–211.
- Галят., Наука — *Галятковский* І. Наука або способ зложеня казаня // Там же.— С. 211–238.
- Коп., Омлія — *Копистенский* З. Омлія або казань на Роковую Памать в Бѣ Велебногѣ Блженной Паматиѣца Єлїссеа в схиммонасех Євѣмїа Плетенецкогѣ Архімандрита Печерского Кїевскогѣ // Тїгов Хѣ., проф. Матеріяли дла історїї книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. : Всезбїрка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— С. 147–172.
- Мог., Хрест — *Могила* П. Хрест Спасителя і кожної людини // Там же.— С. 271–290.

- Рад., Вінець — *Радивилловский А. Вѣнецъ Хвѣ.*— К., 1688.
- Рад., Гізель — *Радивилловский А. Слово на пощеніе Высоце в Бѣгу превелебного е^р м^лти оца Інноцентіа Гизела Архима^рдриты Печерскаго : Приложение // Марковскій М. Антоній Радивилловскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в., съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца».*— К., 1894.— С. 12–20.
- Рад., Лебедевич — *Радивилловский А. Слово на погреб превелебнаго Г^рна Ѡца Варнавы Лебедевича Игумена Межигорскаго : Приложение // Там же.*— С. 20–30.
- Рад., Могила — *Радивилловский А. Слово а̄ [1] на рочіну в Бѣгу зешлого Ѡца Петра Могила, Архіеп^рпа Митрополита Кіевского Архима^рдрита Пече^рско^р : Приложение // Там же.*— С. 1–12.
- Рад., Огородок — *Радивилловский А. Огородокъ Маріи Б^ры.*— К., 1676.
- Рад., Слово — *Радивилловский А. Слово а̄-е часу войны : Приложение // Там же.*— С. 37–70.
- Старушич., Каз. — *Казання погребне над тілом ... пана Іллі Святополка Четвертенського // Крекотень В. І. До історії української барокової учительсько-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксентовича Старушича на погребі князя Іллі Святополк-Четверте[и]нського : Укр. літ. бароко.*— К., 1987.— С. 244–271.
- СУМ XVI–XVII — *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* — Л., 1997.— Вип. 4.— 260 с.
- Тимч., Матер. — *Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : У 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін.*— К. ; Нью-Йорк, 2003.— Кн. 2.— 512 с.
- Туптало, Пірамис — *Туптало Д. Пірамис // Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький.*— К., 1967.— С. 329–332.

(Умань)

O. Y. ZELINSKA

INTRODUCTORY BLOCK IN THE STRUCTURE OF THE TEXT OF BAROQUE SERMON

The linguistic features of registration of introductory part of baroque sermon which was the mandatory structural member of its text are considered in the article; certainly, what links of compositions form an introductory block; it is set that linguistic registration of every composition link was not severely regulated and demonstrates the variant of facilities of expression, which consists in the selection of synonymous lexemes, synonymous syntactic constructions, use of elements of living language and book tradition.

K e y w o r d s: baroque sermon, structure of text, Ukrainian literary language of 17th century.